

УДК 316.65.

Кухарук Ольга Юрївна

науковий співробітник,

лабораторія методології психосоціальних

і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-1193-0249

kuharuk.o@gmail.com

СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розглядається самокатегоризація як основа формування соціальної ідентичності. Звертається увага на те, що в умовах соціальних потрясінь відбувається «швидка категоризація» як позбавлений тривалих рефлексій, емоційно забарвлений процес співвіднесення себе з групою, що зазнає змін. Представлено теоретичні підходи, які мають значний пояснювальний потенціал щодо змін в українському суспільстві, зокрема спричинених гібридною війною. Аналізується твердження R. de la Sablonnière, згідно з яким соціальні зміни можна розглядати як рушійну силу зміни соціальної ідентичності. Соціальні зміни охарактеризовано з погляду впливу на зміну ідентичності (ситуація стабільності, ситуація інерції, інкрементальні соціальні зміни, драматичні соціальні зміни). Зауважено, що зміна соціальної ідентичності, яку спричиняє та чи інша подія, визначається реакцією групи на неї; при цьому можлива різна реакція представників різних груп на одну і ту ж подію. З огляду на теорію процесуальної соціальної ідентичності, яка апелює до ціннісних аспектів соціальної ідентичності, реакцію групи на подію пов'язано з її цінностями, що постійно змінюються. З'ясовано, що ціннісні аспекти можуть стосуватися як підтримки соціальної стабільності, так і готовності втілювати зміни. Суперечність «стабільність-зміни» витлумачено в концепції мобілізації соціальної ідентичності. Зроблено припущення, що особа через самокатегоризацію відносить себе до певної соціальної групи, формує свої цінності і настановлення відповідно до значущого членства і готова діяти, аби реалізувати свою ідентичність. Запропоновано розглядати ідентичність не лише як набір фіксованих когнітивних та емоційних настановлень, а і як основу формування образу майбутнього, що спонукає до конкретних дій щодо його реалізації. Обстоюється думка, що соціальна ідентичність є головним рушієм соціальних змін, а групові ідентичності, що призводять до соціальних змін, можуть виникати як спонтанно, так і сконструюватися зацікавленими сторонами.

Ключові слова: теорія соціальної ідентичності; трансформація соціальної ідентичності; соціальна зміна; соціальна ідентичність

Olha Yu. Kukharuk

Researcher,

Institute for Social and Political Psychology at National Academy
of Educational Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-1193-0249

kuharuk.o@gmail.com

PUBLIC TRANSFORMATIONS AND UKRAINIANS' IDENTITY THROUGH SOCIAL IDENTIFICATION THEORY

The self-categorization phenomenon is considered as foundation for social identity formation. When surviving in social shocks, there happens a 'rapid categorization' which is actually a process of correlating oneself with the group that undergoes changes. This process has no long reflexions but it is emotionally coloured. The article presents theoretical approaches having significant explanatory potential for changes in Ukrainian society, particularly those caused by the hybrid war. The statement of *de la Sablonnière S.* has been analysed in this study. Given this statement, social change can serve as a driving force for social identity change. Social change is characterized through the impact on identity change (stability situation, inertia situation, incremental social change, and dramatic social change). It should be noted that change in social identity caused by a certain event is determined by how the group shows its reaction to it. At the same time, various groups' representatives may show different reactions towards one and the same event. The reaction of a group to any event is linked to its values and is constantly changing. This is actually the idea of the procedural social identity theory, which appeals to value aspects of social identity. Value aspects may concern both the support to social stability and the willingness to implement changes. The contradiction between 'stability and change' has been interpreted within the concept of social identity mobilization. The article offers an assumption that through self-categorization a person refers itself to a certain social group, shapes his or her values and attitude in accordance with a meaningful membership and is ready to act with a target to realize his or her identity. It has been suggested considering identity not as a set of fixed cognitive and emotional attitudes only, but also as a basis to form up the image of the future that in due course, spurs to specific actions to get it realized. Social identity is the main driver to push changes in society, the group identities that lead to social change may arise both spontaneously and deliberately constructed by the stakeholders. This idea has been justified in the article.

Keywords: social identity theory; social identity transformation; social change; social identity.

Постановка проблеми. Соціальна ідентичність – одна із ключових соціально-психологічних характеристик особистості. Вивчення соціальної ідентичності, її характеристик, закономірностей її зміни дає змогу пояснити велику кількість соціальних та особистісних процесів, водночас потребує ґрунтовної теоретичної основи. Чинників, які впливають на зміну соціальної ідентичності, відомо наразі багато, й описано їх досить повно. Значно складніше прогнозувати зміни в структурі ідентичності, до яких може призвести дія цих чинників. Без усякого сумніву, гібридна війна в Україні є значним чинником зміни і трансформації соціальної ідентичності. Зміни, які відбуваються, на перший погляд очевидні, але їхні механізми, динаміка і закономірності потребують додаткового аналізу. Теоретичною основою для такого аналізу можуть стати ідеї, концепції і підходи, висунуті в межах однієї із ключових соціально-психологічних теорій – теорії соціальної ідентичності та самокатегоризації Г. Теджфела і Дж. Тернера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії соціальної ідентичності наразі означився зсув від опису когнітивних та емоційних елементів структури до вивчення і тлумачення особливостей поведінки й соціальної активності, яка виникає через ті чи ті характеристики ідентичності. Дослідники впевнені, що ідентичність – це не просто вірування та емоційна оцінка, це – бачення того, як має бути організований світ. Ідентичність, яку не можна реалізувати, не має сенсу. З огляду на це і розгортається сьогодні більшість досліджень. Серед них, наприклад, вивчення соціальної справедливості і толерантності (Adams, & Bell, 1997), особливостей соціальних репрезентацій у конструюванні ідентичності (Breakwell, 2010), спільної дії, яка спричиняє соціальні зміни (Drury, & Reicher, 2000), міжгрупових процесів у малих групах (Hogg, & Abrams, Otten, & Hinkle, 2004), поведінки в натовпі та колективних акцій (Soysal, 2000; Neville, & Reicher, 2018), типології соціальних змін за силою їхнього впливу на зміну ідентичності (de la Sablonnière, 2017) та ін.

Мета статті – визначити підходи, ідеї, напрями в теорії соціальної ідентичності, які можуть бути використані для аналізу та інтерпретації процесів трансформації соціальної ідентичності в Україні.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Є чимало різних підходів до визначення і пояснення соціальних змін, тлумачення їхніх механізмів. Так само є значна кількість підходів до вивчення і тлумачення соціальної ідентичності, особливостей її змін і значення для перебігу суспільних процесів. Постає необхідність визначити ті теоретичні підходи, які розкривають взаємозв'язки між суспільними трансформаціями і змінами соціальної ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження. На теорії соціальної ідентичності та соціальної категоризації базуються численні соціально-

психологічні дослідження, що охоплюють широку сферу соціальних відносин – від економіки і маркетингу до глобальних суспільних зрушень. Одним із таких напрямів є вивчення соціальних змін і трансформацій. Співавтор теорії соціальної ідентичності Г. Теджфел вважає головною проблемою соціальної психології проблему соціальних змін, точніше – взаємозв'язків між людиною і соціальною зміною: «змінюючи себе, індивід змінює соціальне середовище, а змінюючи його, змінюється сам» (Tajfel, & Israel, 1972, p. 243).

Завданням соціальної психології є вивчення особливостей соціальної ідентичності в контексті того, як особа сприймає те, що відбувається в суспільстві, і яким чином конструює свої стратегії поведінки відповідно до свого сприйняття. Особливо тоді, коли зміни відбуваються надзвичайно швидко і бракує часу для тривалих рефлексій. У таких випадках ідеться про «швидку категоризацію», до якої вдається особистість, аби швидше встановити свою соціальну ідентичність та визначити її ознаки – когнітивні, емоційні, ціннісні, поведінкові. У разі застосування цієї стратегії пізнавальні процеси здебільшого емоційно забарвлені, а об'єкт категоризації (соціальна група, яка зазнає змін) – розмитий і важко доступний. Швидка соціальна категоризація ускладнюється не лише через складність і недоступність об'єкта, а й через його мінливість. Зміни іноді відбуваються швидше, ніж спрацьовують людські механізми адаптації і категоризації (Tajfel, & Fraser, 1978). Можемо припустити, що протягом останніх шести років потреба в стратегії «швидкої категоризації» виникала досить часто у значній кількості громадян України. Подіями, які спричинилися до змін соціальної структури і визначальних характеристик груп, стали, наприклад, і Революція Гідності, і активний період спротиву російській агресії на сході України та пов'язані із цим інші соціальні процеси, і тривала гібридна фаза війни, і зміна владної верхівки.

Звичайно, не всі зміни є настільки швидкими і такими, що перевищують адаптаційні можливості особи чи групи, у т.ч. щодо конструювання соціальної ідентичності. Про «швидку категоризацію» ми говоримо в контексті тих змін, які в типології, запропонованій Roxane de la Sablonnière (2017), класифікуються як «драматичні соціальні зміни».

Розгляньмо більш детально цю типологію, що описує зв'язок між змінами в суспільстві і змінами в ідентичності. Її було розроблено на основі метааналізу психологічних і соціологічних текстів. Для побудови типології використано такі критерії:

- 1) темп або швидкість соціальних змін;
- 2) розрив у соціальній структурі спільноти чи групи (під соціальною структурою тут слід розуміти систему соціально-економічної стратифікації, соціальні інститути, організації, національну політику,

закони, які допомагають структурувати норми, ролі, поведінку та цінності членів спільноти);

3) розрив чи руйнування нормативної структури суспільства – мікропроцесів, пов'язаних із звичками, поведінковими практиками та повсякденними нормами членів спільнот і груп;

4) загрози культурній ідентичності (у цьому контексті поняття культурної ідентичності належить розуміти максимально широко, у наближенні до поняття соціальної ідентичності).

За означеними вище критеріями дослідники виокремлюють чотири соціальні контексти, в яких відбуваються зміни соціальної ідентичності: стабільність, інерція, інкрементальність (поступові, рівномірні, наростаючі зміни) та драматичні соціальні зміни. Основний фокус аналізу в цьому підході вони зосереджують на драматичних соціальних змінах. Однак, як вони стверджують, неможливо охарактеризувати поняття драматичної соціальної зміни безвідносно до інших станів, у яких може перебувати суспільство. У стані стабільності не проявляється жодна з чотирьох характеристик соціальних змін. Інерція, на противагу стабільності, – це контекст, який передбачає ситуацію, що впливає на значну частину суспільства або, можливо, і на все суспільство. У ситуації інерції, якщо й відбувається подія, що потенційно може призвести до позитивних змін, не вистачає соціальної активності для їх утілення. Автори наводять як приклад інерційну ситуацію в Білорусі після падіння СРСР. Інерція – це відсутність відповідної соціальної діяльності, неспроможність сприйняти сигнали, що можуть розпочати зміни. Інкрементальні зміни – це ситуації поступального розвитку, коли повільна подія приводить до поступової, але глибокої суспільної трансформації. Ця подія повільно змінює соціальну та/або нормативну структуру, загрожує культурній ідентичності членів групи. Драматична соціальна зміна є ключовою одиницею аналізу і має кілька характеристик. У ситуації драматичної соціальної зміни події розгортаються дуже швидко і стисло в часі. Відбувається розрив у соціальній структурі та розрив зв'язків із минулим. Вплив цих подій може бути настільки сильний, що навіть основні аспекти суспільного життя, ключові соціальні інститути піддаються впливу і змінам. Часто в результаті таких змін суспільство переживає повну трансформацію. Способи, стратегії поведінки, стилі взаємодії повинні зазнати значних змін, для того щоб могла здійснюватися колективна діяльність і відбувалося досягнення колективних цілей. Ще однією ознакою драматичної соціальної зміни є загроза культурній та соціальній ідентичності. Вона проявляється як серйозна загроза ідентичності та ясності спільних переконань, цінностей, поглядів та поведінкових сценаріїв, пов'язаних з групою.

Загалом, драматичну соціальну зміну було визначено як глибокі суспільні перетворення, які повністю руйнують рівновагу соціальної структури, причому вплив цих змін перевищує адаптаційні можливості суспільства. Як і у випадку поступових змін, драматична соціальна зміна викликає фундаментальні зміни і трансформації в суспільстві. Однак зсув відбувається набагато швидше, провокуючи розрив з минулим. Розпад соціальної структури спричиняє потребу в реконструкції основних суспільних елементів. Дослідники визначають драматичну соціальну зміну як найбільш руйнівний тип зміни не тільки для соціальної структури, а й для більшості членів суспільства. Вплив на якість змін у суспільстві визначає не так сама подія, як реакція на неї суспільства.

Можемо припустити, що різні групи населення переживають одні і ті ж соціальні зміни, а тому подальшого аналізу потребують причини та особливості різного переживання соціальних змін в Україні. Маємо наразі розділення суспільства на осіб, що переживають трансформацію ідентичності внаслідок реального залучення до драматичних соціальних змін, і на тих, хто переживає трансформацію ідентичності через залучення до інерційних соціальних змін (Циганенко, & Кухарук, 2016; Васютинський, 2017). Щоб пояснити таку розділеність суспільства, спробуймо звернутися до низки інших соціально-психологічних досліджень.

У концепції Г. Брейкуелл під назвою «процесуальна теорія ідентичності», де дістали подальший розвиток ідеї Дж. Марсія про мінливість ідентичності, увага акцентується на зв'язку когнітивних процесів з емоційною і ціннісною сферами особистості (Breakwell, 2010). Ідентичність залежить не тільки від уявлень про свою групу, а й від результатів постійної переоцінки і зміни переживань щодо цих уявлень. Г. Брейкуелл зазначає, що цінність кожного елемента когнітивної системи уявлень про свою групу постійно змінюється, оскільки триває осмислення тих змін, які відбуваються в соціальній системі, і місця особистості в ній. Ідентичність згідно з цією концепцією, змінюється таким чином, щоб особистість дістала відчуття власної неперервності, самобутності, самоефективності і самоповаги (Breakwell, 2010; Vignoles, Manzi, Regalia, Jemmolo, & Scabini, 2008). Саме ці цінності є рамковими і такими, що спричиняють постійні зміни точок відліку для конструювання ідентичності з метою досягнення позитивних переживань щодо власної неповторності, суб'єктності і позитивності. Трагічні події, зумовлені війною в країні, актуалізують різні стратегії переживання цих потрясінь. І якщо для частини суспільства важливо бути залученими до процесу цих змін, то є значна група людей, у ціннісному полі яких ключовим буде дистанціювання і збереження особистої стабільності (Васютинський, 2017).

Відповідь на питання, чому можливі такі різні підходи і таке різне переживання соціальних потрясінь та змін, спробуємо знайти в

ідеях, що виникли завдяки аналізу напрацювань у сфері психології соціальної зміни (Subašić, Reynolds, Reicher, & Klandermans, 2012). На відміну від згаданої вище типології, де соціальна зміна розглядається як чинник зміни ідентичності, дослідники говорять про зміну ідентичності як чинник соціальних змін. Вони хочуть зрозуміти, як і чому ми, змінюючи ідентичність, приходимо до зміни соціальної структури суспільства і соціальних цінностей. На основі огляду значної кількості досліджень їм вдалося дійти висновку, що процеси зміни соціальної ідентичності займають центральне місце в соціальних змінах. Зміни соціальної ідентичності провокують колективну мобілізацію і колективні дії, що приводять до соціальних змін. А отже, процес соціальних змін – це той процес, у якому взаємодія між індивідом і суспільством є найбільш повною і щільною.

Дослідники пропонують відходити від ідеї, що соціальні зміни і соціальна стабільність – закономірні еволюційні процеси. Вони пропонують розглядати їх як процеси, що мають свої механізми, у т. ч. соціально-психологічні, і не виникають спонтанно, а можуть бути сконструйовані і керовані. За такого соціально-психологічного підходу соціальна зміна постає як результат мобілізаційного процесу і спільної дії, спричиненої зміною соціальної ідентичності у великих групах. Стабільність також тлумачиться як продукт діяльності домінантної групи, яка має на меті утримувати й розвивати свої цінності і переконання. «Прагнення до стабільності», «необхідність стабільності» визначається не стільки як задана риса особистості чи групи, скільки як одне з настановлень домінантної групи, яке допомагає цю стабільність підтримувати. Такий підхід, на думку дослідників, дає змогу бачити закономірності змін й аналізувати їх на рівні механізмів.

У зазначеному контексті механізм взаємозв'язку соціальної ідентичності і соціальних змін виглядає так. Першим етапом є самокатегоризація, визнання своєї належності до певної соціальної категорії (жінка, ліберал, фанат футболу). Наступний етап – світогляд особистості, знання, оцінки та дії формуються відповідно до умов груп, до яких вона себе відносить. Це дає змогу в момент мобілізації діяти колективно, в одному напрямі, спільно з іншими членами групи. І якщо стратегія збереження стабільності – це стратегія домінантної групи задля підтримання своєї ідентичності, то соціальна зміна – це спроба групи меншості впровадити свої цінності і змінити домінантну групу. Спільна дія (реальна чи уявна) дає нам змогу діяти разом і нав'язувати (поширювати, пропагувати) свої погляди, навіть якщо інші чинять спротив.

Отже, соціальна зміна є зміною соціальної ідентичності в кількох напрямках. У першу чергу це зміщення акцентів – від індивідуального самоусвідомлення до актуалізації групової

належності, до дії і поведінки як члена певної соціальної групи. Але разом із груповим самоусвідомленням необхідною є також зміна уявлень про місце і роль групи свого членства в системі соціальних відносин. І, відповідно, потрібні дії щодо зміни такого статусу в реальності. Саме тоді, коли актуальна позиція групи в соціальній структурі стає для її членів неприйнятною, а краща позиція видається досяжною (завдяки оцінці й наявності альтернатив і вірі в те, що зміни можливі), змінюється реальність суспільних відносин.

Є ще один аспект, на якому наголошують дослідники: у процесах міжгрупової дискримінації значення має не лише те, як ми бачимо і сприймаємо теперішнє, не лише хто такі «вони», але і ким «ми» хочемо бути. Соціальна ідентичність – це не тільки і не стільки пізнання сьогодення. На основі того, як члени груп усвідомлюють свою групову належність, як оцінюють членство в групі чи групах, вони формують образ майбутнього та визначають дії, щоб цей образ міг бути зреалізованим. Отже, парадигма пояснення соціальних змін у зв'язку з особливостями реалізації соціальної ідентичності є парадигмою мобілізації і спільної дії, а не парадигмою сприйняття.

Закономірно постає питання, а хто ж формує значущу соціальну ідентичність, яка спричиняє соціальні зміни. На думку основоположників мобілізаційного підходу, найважливіше в ньому – наголос на тому, що трансформації, які є настільки важливими для процесу соціальних змін, залежать від вибору людьми з-поміж альтернатив, які часто визначаються різними джерелами впливу. Під джерелами впливу належить розуміти політиків, представників влади, громадських активістів та інших агентів впливу, які найбільше зацікавлені в реалізації своїх цінностей і які намагаються запропонувати більшості свої варіанти ідентичності й цінностей у такому вигляді, у якому більшість їх прийме і буде зацікавлена в їх утіленні. Отже, соціальні зміни залежать від соціальної ідентичності, яка, зі свого боку, залежить від того, кого ми слухаємо і вважаємо нашими лідерами. Звідси випливає, що процес поєднує заперечення цінностей тих, хто прагне зберегти статус-кво, і «пропозицію» нової, більш цікавої ідентичності, яка має бути втілена шляхом суспільної мобілізації. Остання ж не просто ґрунтується на сприйнятті теперішнього, а й на конструюванні майбутнього.

Дослідники звертають увагу на те, що політики і влада активно використовують ці парадигми, конструюючи і пропонуючи нові ідентичності, пропагуючи свої цінності і намагаючись зробити запропонований образ майбутнього значущим і важливим. Вони аналізують ефективність влади не як систему реальних заохочень і санкцій, а як систему, яка пропонує або не пропонує значущу, бажану форму групової ідентичності з ціннісним компонентом та компонентом майбутнього.

Висновки. Розглянуті нами концепції мають значний пояснювальний потенціал щодо подій і змін, які відбуваються сьогодні в Україні. Типологія соціальних змін дає змогу класифікувати соціальні процеси і співвіднести особливості їхнього перебігу із змінами в соціальній ідентичності представників різних соціальних груп. Теорія процесуальної соціальної ідентичності може бути застосована для пояснення відмінностей у стратегіях адаптації до впливів війни та інших потрясінь; відповідно, концепція мобілізації соціальної ідентичності – для визначення актуальних соціальних ідентичностей і прогнозування можливих соціальних змін, які вони можуть спричинити.

Список використаних джерел

Васютинський, В. (2017). Індивідуальні і колективні стратегії адаптації мешканців міських громад до життя в період воєнного конфлікту. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 43–52.

Циганенко, Г., & Кухарук, О. (2016). Соціально-психологічне осмислення конфліктів між цивільними і військовими в ході групової взаємодії. *Проблеми політичної психології*, 4, 24–39.

Adams, M., & Bell, L. A. (1997). *Teaching for diversity and social justice: a sourcebook*. New York, NY : Routledge

Breakwell, G. M. (2010). Resisting representations and identity processes. *Papers on Social Representations*, 19, 6.1–6.11.

De la Sablonnière, R. (2017). Toward a Psychology of Social Change: A Typology of Social Change. *Frontiers in psychology*, 8, 397. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00397>

Drury, J., & Reicher, S. (2000). Collective action and psychological change: The emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*, 39(4), 579–604.

Hogg, M. A., Abrams, D., Otten, S., & Hincle, S. (2004). The social identity perspective: Intergroup relations, self-conception, and small groups. *Small group research*, Vol. 35, № 3, 246–276.

Neville, F. G., & Reicher, S. D. (2018). Crowds, Social Identities, and the Shaping of Everyday Social Relations. *Political Psychology*, 2, 231–252.

Soysal, Y. N. (2000). Citizenship and identity: living in diasporas in post-war Europe? *Ethnic and Racial Studies*, 23(1), 1–15.

Subašić, E., Reynolds, K. J., Reicher, S. D. & Klandermans, B. (2012). Where To From Here for the Psychology of Social Change? Future Directions for Theory and Practice. *Political Psychology*, Vol. 33, No. 1, 68–74.

Tajfel, H., & Israel, J. (Eds.) (1972). *The Context of Social Psychology. A critical assessment*. New York; London, Academic Press.

Tajfel, H., & Fraser, C. (Eds.) (1978). *Introducing social psychology: An analysis of individual reaction and response*. Harmondsworth: Penguin.

Vignoles, V. L., Manzi, C., Regalia, C., Jemmolo, S., & Scabini, E. (2008). Identity motives underlying desired and feared possible future selves. *Journal of Personality*, 76(5), 1165–1200.

References

Adams, M., & Bell, L. A. (1997). *Teaching for diversity and social justice: a sourcebook*. New York, NY : Routledge. (in English)

Breakwell, G. M. (2010). Resisting representations and identity processes. *Papers on Social Representations*, 19, 6.1–6.11. (in English)

De la Sablonnière, R. (2017). Toward a Psychology of Social Change: A Typology of Social Change. *Frontiers in psychology*, 8, 397. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00397> (in English)

Drury, J., & Reicher, S. (2000). Collective action and psychological change: The emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*, 39(4), 579–604. (in English)

Hogg, M. A., Abrams, D., Otten, S., & Hincle, S. (2004). The social identity perspective: Intergroup relations, self-conception, and small groups. *Small group research*, Vol. 35, № 3, 246–276. (in English)

Neville, F. G., & Reicher, S. D. (2018). Crowds, Social Identities, and the Shaping of Everyday Social Relations. *Political Psychology*, vol. 2, 231–252. (in English)

Soysal, Y. N. (2000). Citizenship and identity: living in diasporas in post-war Europe? *Ethnic and Racial Studies*, 23(1), 1–15. (in English)

Subašić, E., Reynolds, K. J., Reicher, S. D., & Klandermans, B. (2012). Where To From Here for the Psychology of Social Change? Future Directions for Theory and Practice. *Political Psychology*, Vol. 33, No. 1, 68–74. (in English)

Tajfel, H., & Israel, J. (Eds.) (1972). *The Context of Social Psychology. A critical assessment*. New York; London, Academic Press. (in English)

Tajfel, H., & Fraser, C. (Eds.) (1978). *Introducing social psychology: An analysis of individual reaction and response*. Harmondsworth: Penguin. (in English)

Tsyhanenko, H., & Kukharuk, O. (2016). Sotsialno-psykholohichne osmyslennia konfliktiv mizh tsyvilnymy i viiskovymy v khodi hrupovoi vzaiemodii. *Problemy politychnoi psykholohii*, 4, 24–39. (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. (2017). Indyvidualni i kolektyvni stratehii adaptatsii meshkantsiv misykh hromad do zhyttia v period voiennoho konfliktu. *Problemy politychnoi psykholohii*, 5 (19), 43–52. (in Ukrainian)

Vignoles, V. L., Manzi, C., Regalia, C., Jemmolo, S., & Scabini, E. (2008). Identity motives underlying desired and feared possible future selves. *Journal of Personality*, 76(5), 1165–1200. (in English)